

O JEVREJIMA NA KOSOVU I U SANDŽAKU

KOSOVSKA MITROVICA

Kosovska Mitrovica nalazi se 326 km južno od Beograda, oko 30 km severozapadno od Prištine, u severnom delu Kosova polja, na stavama Ibra i Sitnice, na blagoj padini s obe strane Ibra, koji gradi mnoge peščane sprudove. Izgrađena je na mestu gde se ukrštaju i stiču, kao u kakvom roglju, važni putevi, ispred starog grada Zvečana. Kroz nju je prolazio Carigradski drum. Nastala je u 14. veku.

Već u 15. i 16. veku pominje se kao grad i veliko tržište na Kosovu. U 17. veku, zbog ustanka u vreme pohoda austrijskog vojskovođe Đovanija Norberta Pikolominija, 1689. godine, varoš je nastradala i otada gubi raniji značaj. Podizanjem železnice za Skoplje 1873, Kosovska Mitrovica počinje ponovo naglo da se razvija, stekavši, vremenom veliki ekonomski značaj, kako za Kosovo, tako i za Sandžak.

Začetak Kosovske Mitrovice je oko crkve svetog Dimitrija, po kojoj je i dobila ime. Prvi put se pominje u putopisu Arnolda Harfa, na kraju 15. veka. B. Kuripešić ubraja je 1530. u red tržišta, a svi kasniji putnici pominju je kao naselje sa 300–500 kuća, nekoliko dućana i hanova. Posle 1689. spala je na stepen sela i sve do 1873. nije imala više od 300 kuća. Godine 1873. sprovedena je vardarsko-kosovska železnica od Soluna do Kosovske Mitrovice, koja je bila završna tačka ove pruge. Brzo se razvila u varoš i 1911. imala 13.000, a sa garnizonom i preko 21.000 stanovnika.

Posle povlačenja novih državnih granica na Balkanu, 1918. godine, Kosovska Mitrovica gubi od predašnjeg značaja. Međutim, otvaranjem starog rudnika Trepče, Kosovska Mitrovica postaje važan privredni, administrativni i kulturni centar široke oblasti.¹

Godina:	1490	1590	1890	1914	1921	1933	1953
Domova:	300	350	1.300	?	2.007		
Duša:	2.100	2.450	7.000	9.354	7.923	11.500	17.195 ²

1) *Enciklopedija Jugoslavije*, V tom, Zagreb 1962, 337

2) Kosta N. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, SKZ, Kolo XXV, 168, Beograd 1922, 58–63 (u daljem tekstu: Kostić).

Jevreji u Kosovskoj Mitrovici

Jevreji su masovnije počeli da se useljavaju u Kosovsku Mitrovicu oko 1900. Uglavnom su dolazili iz Prištine. Tada Kosovska Mitrovica nije imala značaj, jer je bila poslednja stanica u jednom pasivnom kraju, sa nešto oko 6.000 stanovnika, dok je Priština bila važan ekonomski centar Kosova. Železnička veza Skoplje–Beograd preko Kosovske Mitrovice i Kraljeva uspostavljena je 1927. godine, a 1929. proradili su rudnici Trepča i Zvečan, koje su eksploatisali Englezi i od kojih je živela Mitrovica tridesetih godina, sa oko 16.000 stanovnika.

Može se reći da su Jevreji iz Prištine postavili temelje trgovine u Kosovskoj Mitrovici. Među prvima su se doselile porodice Ruben i Bivas, zatim Koen i Adičes, a kasnije i drugi. Jevrejski trgovci uživali su poverenje čaršije, vladali su srdačni odnosi sa stanovništvom ostalih vera.

Tridesetih godina bio je duhovni vođ jevrejske zajednice Johanan Ruben, njen najstariji član, tada već obnevideo, ali veoma cenjen. Do 1915. godine imao je u svojoj kući jednu sobu uređenu kao bogomolju, sa svim ritualnim rekvizitima.³

Podaci o jevrejskom stanovništvu u Kosovskoj Mitrovici

Po izveštaju *Jevrejskog almanaha* za godinu 5688 – 1927/28, u Kosovskoj Mitrovici je te godine bilo 93 Jevreja, od njih je 21 bio učlanjen u opštinu.

Zgrada sinagoge nije bila vlasništvo JVO.

Groblje je utemeljeno u 1910 godini.

Broj jevrejskih dečaka u osnovnim školama: 5

Broj jevrejskih devojčica u osnovnim školama: 5

Broj jevrejskih učenika u gradskim školama: 3

Broj jevrejskih učenika u gimnaziji: 11

Broj jevrejskih učenika u srednjim školama: 14

U 1927. godini bila su tri poroda, jedno venčanje i dva smrtna slučaja.⁴

Prema izveštajima *Jevrejskog narodnog kalendara* za godine 1935–1939, u Kosovskoj Mitrovici je bilo 90 Jevreja, od toga 50 muškaraca i 40 žena. U tom periodu predsednik JVO bio je Benvenisti Koen, a rabin J. J. Ruben.⁵

Godine 1940/41. broj Jevreja u Kosovskoj Mitrovici povećao se na 116 duša.⁶

U nedostatku sveštenika, verske obrede je besplatno vršio Josef I. Ruben, rođen 1895. godine. Tek 1937. godine JVO je počela da plaća jednoga svog člana koji je vršio dužnost šoheta.

3) Nisim R. Alfandari, "O Jevrejima Kosovske Mitrovice", *Jevrejski glas* 29 (483), 1937, 3 (u daljem tekstu: Alfandari).

4) *Jevrejski almanah* za godinu 5688/1927–28, Vršac 1927, 203.

5) *Jevrejski narodni kalendar* (JNK) 5696 – 1935/36, 186; JNK 5698 – 1937/38, 157; JNK 5699 – 1938–39, 149.

6) JNK 5701–1940/1941, 185.

Kosovska Mitrovica – Tri generacije: deda haham Jakov Ruben, otac Josif Rubenović, sin mr.ph. Šmuel Rav-On

Uz obilnu pomoć skopskih Jevreja kupili su kućicu koja je služila kao sinagoga, veličine 16 m² (s placem joj je površina iznosila oko 50m²), što nije odgovaralo nameni.

Trebalo je imati u vidu da je u Kosovskoj Mitrovici bio stacioniran veliki vojni garnizon, te je bilo i dosta jevrejskih vojnika na odsluženju roka, a ponekad su se tu za vreme praznika zadržavali i trgovački putnici, koje sinagoga nije mogla da primi.

Za vreme državnih praznika, za vreme blagodarenja, zvanični predstavnici, tesno zbijeni, sedeli su unutra, a vernici su morali da se zadovolje stajanjem pred sinagogom.

Godine 1937. obrazovan je odbor za podizanje nove sinagoge. Imali su nameru da kupe još nekoliko metara uz postojeći plac, da bi podigli novu skromnu sinagogu. Obratili su se Savezu JVOJ da izdejstvuje dozvolu za sabirnu akciju, ali je dugo trebalo čekati na rešenje.⁷

Jevrejsko groblje

Godine 1937. pošli su iz Kosovske Mitrovice ugledni trgovci Josif I. Ruben, Josif B. Koen i Johanan Ruben i trgovci iz Prištine Isak B. Koen, Avram M. Adižes, Aron B. David, Buhor David Ruben i drugi da provere jednu famu, koja se prenosila s kolena na koleno, da se negde oko 30 km daleko od Prištine nalazilo prvo jevrejsko naselje, čija se starost određuje na oko 1.000 godina.

Josif I. Ruben, trgovac iz Mitrovice, koji obavlja i dužnost sveštenika, ispričao je tom prilikom da se nedaleko od sela Izvor, koje leži u planini, iznad same Krive reke, a ispod sela, nalazi groblje. Ne seosko, nego groblje jedne varošice, čijeg se imena meštani ne sećaju. Varošica je srasnuta sa zemljom, a Jevreji su odande prešli u Novo Brdo. Na tom groblju je nađeno 30–40 ploča sa

7) Alfandari, *isto*.

izbrisanim natpisima. Položaj i razmeštaj kamenih ploča odgovara jevrejskim grobovima. S leve strane groblja vide se tragovi sinagoge, a malo dalje – ostaci još jedne sinagoge.

Groblje se čuva kao svetinja, jer su vezane legende oko njegovog skrnavljenja.⁸

Kosovska Mitrovica 1937. godine

Aprila i maja 1937. godine posetio je David Levi – Dale, tada sekretar Saveza Jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, nekoliko veroispovednih opština u "Južnoj Srbiji" i o svojoj poseti podneo opširan izveštaj koji je unet u Zapisnik Saveza JVOJ. O jevrejskoj zajednici u Kosovskoj Mitrovici Levi je podneo sledeći izveštaj:

"Kosovska Mitrovica

Opšti podaci

Jevrejska veroispovedna opština u Kosovskoj Mitrovici svakako je naša najmanja opština na jugu. Teško je ovde i govoriti o nekoj opštinskoj organizaciji, jer je ona teško moguća i po brojnoj snazi Opštine, a i po primitivnosti bezmalo svih opštinarara. Ima, istina, nekoliko pojedinaca koji nastoje da se bar lično otrgnu iz začmalosti, ali je taj proces vrlo otežan opštom zaostalošću okoline.

Tih nekoliko pojedinaca nastoje da i u Opštinu uvedu nešto reda, ali i u tome teško uspevaju. Osećanje odgovornosti je slabo razvijeno. Tako neće biti bez interesa zabeležiti: da se 'ne zna' gde su opštinski zapisnici za sve vreme do 22. jula 1928. godine.

Sinagoga se nalazi u jednoj neobično primitivnoj kućici, u jednoj od najzapuštenijih mahala varoši. A ni ta kućica nije do pre tri godine bila sopstvenost Opštine, nego su je držali pod najam (od 1912. do 1934. godine). Poslednjih šest godina najamnog odnosa (1928–1934) Opština nije plaćala stanarinu, tako da je bilo došlo dotle, da im je tadašnji kućevlasnik bio pripremio da će im otkazati. Da ne bi do toga došlo, napravljen je sa vlasnikom sporazum o otkupu, do koga je uglavnom došlo zahvaljujući pomoći koju su pružila braća iz Skoplja. Kućica je kupljena za Din. 15.000 (po sumi se već vidi koliko je to mala stvar).

Bolje stojećih opštinarara ako ima svega 2–3. Ali ni oni svakako ne predstavljaju neku naročitu snagu. Trgovaca i zanatlija ima svega po 5, tako da u privrednom životu ne predstavljaju ništa. Od tih trgovaca jedan vrši besplatno dužnost hazana, a jedan od njih je šamaš. Žene opštinarara održavaju čistoću u sinagogi, pa se u tome poslu izmenjuju po utvrđenom redu.

Interesantno je da bogoslužjenje uoči subote počinje u svakom slučaju posle zatvaranja radnji, nekad i posle 8 časova uveče.

Malo statistike

U Kosovskoj Mitrovici ima u svemu 20 jevrejskih domaćinstava sa 92 glave. Opštinskih prinosnika ima 11. Odraslih muških glava ima 31, i svima se njima, u praksi, priznaje pravo učestvovanja u donošenju odluka po opštinskim

8) Alfandari, "Dopis iz Kosovske Mitrovice", *Jevrejski glas*, 31, 1937, 2,3.

poslovima. Dece između 6 i 18 godina ima u svemu 23, od kojih pohađaju školu njih 11. U narednoj školskoj godini ulazi u školu 5 novih učenika.

Finansijsko stanje opštine

Kakvo je gazdovanje u toj Opštini najbolje se može videti po činjenici da do kraja aprila još nije napravljen budžet. Praktički, on im – vele – nije u stvari ni potreban, jer nemaju prosto šta da budžetiraju, pa im se stoga i ne žuri. Ceo se godišnji budžet kreće oko cifre od Din. 3.000, tako da je opštinski verski prinos u 1936. godini iznosio svega Din. 2.400.

O računskom odnosu između te Opštine i Saveza podneću zaseban izveštaj.

Službenici

Verskih službenika nema. Funkcije sveštenika vrši – kao što već pomenuh – član opštinske uprave g. Josef J. Ruben, i to potpuno besplatno. On vodi i matične knjige. Za šoheta predviđena je u budžetu godišnja suma od Din. 1.600, a to je već više od polovine celokupnog budžeta.

Ranijih godina činila je Opština pokušaje angažovanja mladih sveštenika. Bili su to: Samuel Kabiljo (sada u Smederevu), Nisim Montilja (sada u Doboju) i Rafael Talvi (do nedavna u Rogatici).

Sa prvom dvojicom Opština je imala vrlo loša iskustva, što samo pogoršava njihovu i inače već slabu konduktlistu. Za Samuela Kabilja mi je rečeno da je 1935. godine "pobegao kroz prozor", a za Nisima Montilju da je "ukaljao prste" i tako ostao Opštini dužan 1.400 dinara, na koju je sumu dao menicu. Predstavnici Opštine nisu bili voljni da mi dadu pobliže podatke o tim žalosnim postupcima dvojice mladih sveštenika, izjavljujući – da su oni stvar predali zaboravu i da ne žele ni Savez da preduzima ikakve mere protiv pomenutih.

Trećepomenuti sveštenik, Rafael Talvi, ostao je u lepoj uspomeni; mesto je napustio jer mu Opština nije mogla obezbediti opstanak. Plata mu je iznosila Din. 600 mesečno.

Nastava veronauke

O nastavi veronauke ne brine se u Kosovskoj Mitrovici niko. Ne predaje se ni u srednjim, a ni u osnovnim školama. Međutim, interesantno je da školske vlasti ne prave od toga pitanje. One izdaju školskoj deci svedočanstva i bez ocene iz veronauke.

Uz ovo je od važnosti spomenuti: da mnogi odrasli članovi Opštine ne umeju čitati hebrejski, iz prostog razloga što se već godinama ne predaje veronauk. Od strane tih starijih izjavljeno mi je: da pitanje nastave veronauke nije od važnosti samo za školsku i ostalu omladinu nego i za starije.

Reorganizacija sveštenečke i veroučiteljske službe

S obzirom na stanje koje sam izneo u prednjem odeljku, jasno je da su svi članovi opštinski oduševljeno pozdravili plan Saveza da sa svoje strane omogući poboljšanje sveštenečke i veroučiteljske službe sa ciljem da se ona postavi na savremenu i naprednu osnovu.

Pošto sam opštinskoj upravi, a docnije i sveukupnom članstvu, sakupljenom na opštinskom zboru (24. 4. 1937) saopštio nameru Saveza da za Kosovsku Mitrovicu ne angažuje zasebnog sveštenika-veroučitelja, nego da veroučitelju jednog od susednih mesta stavi u dužnost da predaje veronauk u Kosovskoj

Mitrovici, izraženo mi je jednodušno: da Opština – koliko god ceni taj gest Saveza – sa zahvalnošću odbija takvo rešenje, jer ono nije dovoljno da potpuno i korisno reši problem zbog koga se ono donosi.

Uz ovo je potrebno još jedno objašnjenje. Prema Sveštentičkom pravilniku predviđeno je da se Kosovska Mitrovica pripaja Novom Pazaru. Biće da je Izvršni odbor odluku o takvom pripajanju doneo na osnovu pogrešnih podataka i pretpostavki. Naime: Kosovska Mitrovica je od Novog Pazara udaljena 64 km vozom i 21 km autobusom, dok je od Prištine udaljena svega 40 km železnicom i oko 4 km kolima. Dakle, ako bi se i ostalo pri odluci o pripajanju Kosovske Mitrovice jednoj od susednih opština u pogledu veronauke, ne bi to nikako mogao biti Novi Pazar, nego samo Priština.

Međutim, Opštinski zbor doneo je odluku kojom uopšte odbija svako takvo pripajanje. Drugom svojom odlukom Zbor je u celosti prihvatio Sveštentički pravilnik ukoliko on obavezuje Opštinu, i jednodušno je rešio: da se na teret opštinskog budžeta može izdavati mesečno Din. 400 kao deo prinadležnosti sveštenika koji bi se imao da postavi. Tu odluku Zbor je popratio molbom Savezu: da uvidi da je i maloj opštini (pa makar ona bila i tako mala kao što je ova u Kosovskoj Mitrovici) potreban sveštenik, jer se bez njega nikada neće moći ni zamisliti uspešan rad u Opštini.

Umesto zasebne potvrde o prihvatu Sveštentičkog pravilnika od strane Opštinskog zbora, prilaže se ovome izveštaju overeni prepis zapisnika, iz koga sve to proizilazi.

Na samome Zboru istaknuto je da bi Opština u Kosovskoj Mitrovici bila potpuno zadovoljna, ako bi bio postavljen g. Rafael Talvi. To je istaknuto zato što Opština veruje da su zahtevi g. Talvija skromni, tako da bi Savez lako mogao naći pokriće za svoj deo.

Razno

1) U poslednje vreme vladala je među opštinarima velika zategnutost zbog jednog incidenta koji se desio u sinagogi između starog g. Josefa B. Koena (oca sadašnjeg predsednika Opštine) i g. Isaka Lazarevića, sekretara opštinskog. Stanje je bilo toliko zategnuto, da su se zbog toga incidenta bile stvorile grupe, od kojih nijedna nije htela da preuzme odgovornost za rad Opštine. Mome nastojanju je ipak uspelo da se stvar izgladi, tako da su zavađeni, na sednici Uprave, kojoj je predsedavao tadašnji predsednik g. Adižes, jedan drugoga umolili za izvinjenje "za dobro Opštine i zajednice". Rezultat toga izmirenja je bio taj, da su naredne nedelje izvršeni izbori i da su u upravu ušla lica iz obeju grupa, a za predsednika izabran jedan od sinova starog g. Koena.

2) I ova Opština ima spor u vezi sa venčavanjem. Jevrejska opština u Skoplju je izvršila venčanje jedne devojke iz Kosovske Mitrovice, premda ju je Opština Kosovskomitrovačka upozorila da devojčin otac nije podmirio svoje dugovanje Opštini.

JVO u Kosovskoj Mitrovici moli da Savez donese načelnu odluku o tome: da li se u stranoj opštini može izvršiti venčanje jednog lica čiji otac nije podmirio svoje obaveze prema svojoj opštini.⁹

⁹) Zapisnici Glavnog i Izvršnog odbora SJVOJ: Izveštaj o poseti veroispovednim opštinama u Južnoj Srbiji, 21. 4. – 8. 5. 1937.

Jevrejska veroispovedna opština u Kosovskoj Mitrovici, predstavkom broj 7 od 9. 2. 1939. godine, molila je da Savez odobri angažovanje Josefa Bitrana za sveštenika-veroučitelja po uslovima Sveštenečkog pravilnika. Bitran nije bio apsolvent Teološkog zavoda, ali je prema aktu Vrhovnog rabinata broj 289 od 10. 5. 1939. godine on posedovao sve sposobnosti za obavljanje funkcija veroučitelja, šahtera za živinu i sveštenika. Uvažujući činjenicu da JVO u Kosovskoj Mitrovici ne može da nađe službenika s Teološkim zavodom, Kulturno-socijalna sekcija, imajući u vidu izveštaj Vrhovnog rabinata, preporučila je Izvršnom odboru, da odobri angažovanje J. Bitrana po propisima Sveštenečkog pravilnika, uz uslov da od nadležnih državnih vlasti dobije odobrenje za predavanje veronauke.

Izvršni odbor odobrio je angažovanje Josefa Bitrana za sveštenika-veroučitelja po propisima Sveštenečkog pravilnika, uz uslov da mu nadležne vlasti odobre predavanje veronauke, a Opštini u Kosovskoj Mitrovici odobrio je u tu svrhu mesečnu pomoć od Din. 800.¹⁰

Jevrejskoj veroispovednoj opštini je za taj slučaj odobrena mesečna pomoć od Din. 900. Međutim, predstavkom br. 73 od 23. 7. 1939, JVO u Kosovskoj Mitrovici javila je da odobrena pomoć ne omogućava angažovanje J. Bitrana, jer je za njegovu egzistenciju potrebno najmanje Din. 1.600 mesečno, a Opština nije u mogućnosti da sa svoje strane da više od Din. 400. Stoga moli Savez da svoju pomoć povisi na Din. 1.200.- Rešenjem Izvršnog veća molba je odbijena, jer nije bilo mogućnosti za povišenje pomoći."¹¹

Okupacija

Aprila 1941. godine nemačke trupe okupirale su Prištinu, Kosovsku Mitrovicu i Novi Pazar. Međutim, dok su kasnije Nemci predali Italijanima vlast nad Prištinom, u okviru "Velike Albanije", Kosovska Mitrovica i Novi Pazar ostali su pod direktnom nemačkom vojnom upravom, kao i ostali delovi okupirane Srbije.

Odmah po okupaciji naredeno je svim Jevrejima obavezno nošenje žute trake sa Davidovom zvezdom i natpisom na nemačkom i albanskom jeziku "Jude-Izraelit". Džafer Deva, u svojstvu predsednika gradske opštine, naredio je krajem aprila obeležavanje svih jevrejskih radnji i natpisima na nemačkom i albanskom jeziku: "Jevrejska radnja". Policijski čas, koji je za ostalo stanovništvo važio od 21.00 časa, za Jevreje je bio od 18.00, posle čega se nisu smeli pojavljivati na ulici.

20. 5. 1941. godine izdao je Džafer Deva naredbu o oduzimanju celokupne jevrejske pokretne i nepokretne imovine, čime je ozakonjena pljačka velikih razmera. Imenovana je posebna Komesarska uprava za jevrejsku imovinu, a za njenog rukovodioca postavljen je trgovac Osman Ibrahim Solid, lični Devin prijatelj. Za svaku jevrejsku radnju postavljen je komesar, potčinjen komesarskoj

10) Zapisnik II sednice Izvršnog odbora SJVOJ, održane 22. 5. 1939, tačka 8.

11) Zapisnik V sednice Izvršnog odbora SJVOJ, održane 12. 9. 1939, tačka 1. Josef Bitran, rođen 1885. godine u Solunu, radio je kao veroučitelj pet godina u rodnom gradu, pa sedam godina u Bitolju i od 1928. godine bio je veroučitelj u Skoplju. Davao je i časove hebrejskog – na latinu. Pred Drugi svetski rat iselio se sa porodicom u Palestinu.

upravi. Većina komesara bili su domaći ljudi, koji su do okupacije radili u tim radnjama. Oni su dotadašnje vlasnike koristili kao fizičku radnu snagu bez ikakve naknade.¹²

Odmah po preuzimanju dužnosti otišao je Ibrahim u sinagogu i zaplenio sve što je u njoj našao. Od Josifa Rubena, koji je obavljao verske obrede i vodio administraciju Opštine, zahtevao je Ibrahim spiskove jevrejskih porodica sa svim članovima. Ruben, koji je te spiskove uništio, saopštio mu je da ih nikad nije ni vodio. Međutim, uz pomoć domaćih saradnika okupatora, spiskovi su veoma lako bili sačinjeni.

Početak avgusta uhapšeni su svi muškarci od 21 do 55 godina i sprovedeni u zatvor, za njih improvizovan kraj gradske pijace, odakle su svakodnevno odvođeni na prinudne radove, koji su se sastojali u čišćenju septičkih jama, klozeta i kanalizacije, u čišćenju ulica i slično. Jevrejke su morale svaki dan da odlaze na rad u bolnicu, gde su prale veš i zavoje, čistile i ribale bolničke prostorije i obavljale slične poslove. Krajem avgusta muškarci su pušteni kućama, ali su i dalje odlazili na prinudni rad.¹³

Prema izjavama preživelih Jevreja, u zlostavljanjima su se isticala, pored komesara Osmana Ibrahimija, dva mitrovička trgovca, Mahmut Perjuci i Ramiz Mulići.

Sredinom novembra ponovo su uhapšeni muškarci, ali ovoga puta od 16 do 60 godina. Kraće vreme proveli su u zatvoru u kome su već ranije bili, a onda su premešteni u krug kasarne nekadašnjeg 12. artiljerijskog divizionu bivše Jugoslovenske vojske, u jednu od štala, gde su radili teške fizičke poslove pod strogom stražom domaćih žandarma.

Između dva zatočenja, jednom broju Jevreja uspelo je da prebegne preko granične linije i stigne u Prištinu, tada pod italijanskom upravom. Matilda Ruben uhvaćena je prilikom pokušaja prebacivanja, iako je bila obučena u tradicionalnu muslimansku nošnju sa zarom i feredžom. Ona je vraćena u Mitrovicu i streljana u zatvoru.¹⁴

U ponedeljak, 2. marta 1942. godine, uhapšeni su svi preostali mitrovački Jevreji – muškarci, žene i deca – i odvedeni u gradske kasarne. Mogli su da donesu samo čebad, jastuk i malo veša, kao i nešto namirnica. Njihovi su stanovi zapečaćeni.

U četvrtak, 5. marta 1942. dovedeni su u isti zatvor svi Jevreji iz Novog Pazara, oko 40 porodica, koji su uhapšeni u utorak, na Purim, 3. marta 1942. godine.¹⁵

Iz izjave jedne od retkih preživelih svedoka događaja, švajcarske državljanke, nejevrejke Hedvige, supruge lekara dr Nehemije Šenfajna, koja se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, vidi se da je dr Šenfajn uhapšen polovinom februara 1942. godine, a pet dana kasnije uhapšena je i ona sa ćerkom

12) Branislav Božović – Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991, 249 (u daljem tekstu: Božović–Vavić).

13) Božović–Vavić, 250

14) Božović–Vavić, 251

15) Vid. pisma Rake Jakova Rubena i Elijahu Adižesa.

Ljiljanom, kojoj je tada bilo 13 godina. Druga kćerka, Suzana, boravila je tada u Beogradu, te nije uhapšena. Iako je prilikom hapšenja izričito naglasila da nije Jevrejka, uhapšena je i odvedena u zatvor u kasarni. Nedelju dana kasnije oni su u zatvorenim furgonima stražarno sprovedeni do železničke stanice u Zemunu, odakle su peške dovedeni do Sajmišta. Na Sajmištu se tada nalazilo oko 8.000 zatočenika, uglavnom žena i dece iz Beograda, ostalih gradova Srbije i Banata. Uslovi su bili tako teški, a Nemci su proneli glas da će logor biti premešten "u Istočne krajeve", gde će im biti mnogo lakše. Kada su počeli transporti sa Sajmišta i traženi dobrovoljci, prvi su se javili Jevreji dovedeni iz Kosovske Mitrovice. Pred logor je dolazio veliki sivi kamion u koji je moglo da uđe – u stojećem stavu – po stotinu ljudi. Tamo su ulazili, kasnije uterivani, na smrt osuđeni. Posle prelaska pontonskog mosta, na beogradskoj strani, kamion bi stao, šoferi su u hermetički zatvorenu veliku kabinu sprovodili iz ispusne cevi gas, koji je za kratko vreme ubijao žrtve. Njihova tela izbacivana su i zakopavana u jame kraj sela Jajinci.

Moša Lazar (17) iz Kosovske Mitrovice, uhapšen kao komunista, streljan u zatvoru u Kosovskoj mitrovici, iz arhiva Ž. Lebl

Donosimo dva jedinstvena dokumenta, dva poslednja potresna pisma iz logora u Kosovskoj Mitrovici. Treba naglasiti da su mitrovački Jevreji bili tradicionalni i pridržavali se propisa svoje vere. Nisu nikada pisali subotom. Kada im se baš u subotu, 7. marta 1942. godine, pružila prilika da pišu svoja poslednja pisma, to su naročito naglasili.

Prvo pismo pisao je Rahamim – Raka sin Jakova Rubena. U nastavku donosimo izjašnjenja u vezi s pismom, koja je 1980. dao autoru mr. ph. Sami Ravon. Pisma su upućena njegovom ocu Josifu Rubenoviću, sinu Jakova Rubena.

"Subota 7/3/1942

Dragi Brate!

Dobili smo danas vaše pismo, sve u redu. Milo nam je da ste živi i zdravi, samo jedino nam je žao što ste vi više bolestan nego zdrav. Bog neka vam je u pomoći.

A sada dragi Brate da znate da od 2 ov.m. tj. od ponedeljka mi svi i žene s decom, staro i mlado, svi se nalazimo u Mitrovici u kasarni. Zapečaćeni su svi naši stanovi, a što se tiče stvari dali su nam po malo da se pokrijemo, kao ćebad, jastuk i malo veša, kao i malo za jesti, a ostale stvari i namirnice što se nalazilo u našim šupama kao žito, brašno, maslo, pasulja, krompira itd. donesene su kod nas u kasarnu do vojnog okruga ovde i stavili su u magacin za nas. Svaki dan sleduje nam hleb i za jesti imamo sa kazana i drva su nam dali jedna kola iz mitrovačke opštine.

Prekjuče došli su svi iz Novog Pazara preko četrdeset familija, s nama su ovde u kasarni i ne zna se gde će nas odvesti, neki kažu da će muškarci za Niš, a ženske sa decorn za Zemun.

Buki Ruben je dosta bolestan i njega su doveli u kasarnu; u varoš Mitrovice ni žive duše od nas, didios, nema.

Ermana Tamara (1) nije mogla da uzme sobom više od jedne bošče, ni jedan jastuk nije uzela, ni jorgan niti ćebad od vaše kuće. Ermana Tamara nema ni para. Komesar Ramiz (2*) rekao je da će mu dati, ali nije ništa do danas dao. Sreo ga je na putu na ulici i rekao je da će dati, ali nije imao kod sebe.*

Ja sam dobio od Elijasa (3) prvi put 20 din. koje ste mi poslali za Buniku (4*) i hvala vam, a danas pisma sva 3 dobili smo i za Buniku 40 dinara što ste poslali još dobio nisam. Hvala vam.*

Ermana Tamara rekla mi je za Mošu (5) da ga gledate da ne ozebe i ne mora da dođe ovamo nikako.*

Naše sve kuće su zapečaćene od strane komandature. Bog neka nam pomogne. Moša Lazar (6) je još u zatvoru. Danas i svaki dan sleduje iz magacina za hranu i hleb prema kuponu po 300 g, po osobi. Kućne stvari od svih nas dosta su ukradene prilikom iseljavanja, ali mi ništa ne marimo za stvari, samo da smo živi i zdravi. Amen.*

A sada javljam vam, dragi Brate, da stvari od vaše i naše kuće dignete ruke u vis i ništa više, a za tražene stvari od frutuna Ermana Tamara ni ja ni iko ovde ne može vam pomoći - razlog što u varoš nikako ne puštaju iz kasarne, samo za vodu sa stražarom Albanskim po 10-20 nas idemo sa poljskim kazanima za vodu.

Drugo nemamo dragi Brate za sada šta da pišemo, Bog zna, ne znamo da li ćemo se opet videti, ali nadu nećemo izgubiti. Primite puno pozdrava svima, Roditeljima,

Adijo, Vaš brat

Raka Jak. Ruben"

Drugo pismo, pisano istog dana, napisao je Elijahu Adižes.

"7. III 1942, Subota, u Kosovskoj Mitrovici

Dragi gosp. Josife,

Mislim da ti verovatno poslednji put pišem.

Nalazimo se svi skupa sa našim familijama u kasarni, ovde su i Novopazarci.

Ni sam ne znam o čemu bih ti prvo pisao, sve je u jednoj velikoj nervozi, uopšte sam izgubio nerve i ne znam šta će biti.

Objašnjenja:

(1*) Tamara, iz Bugarske, druga žena dede Jakova Rubena;

(2*) Komesar Ramiz, Albanac, okupacione vlasti ga postavile za komesara radnje; posle rata radio u Kosovskoj Mitrovici;

(3*) Kočijas Elijas, Turčin, vozio fijaker između Mitrovice i Prištine;

(4*) Vuna-Bunika, godinu i po dana stara, ćerka strica Rake Rubena, koji piše pismo.

(5*) Moše Bahar, sin Tamarin, preživeo je rat i iselio se u Izrael; živeo u Rišponu;

(6*) Moša Lazar (17) streljan u mitrovačkom zatvoru.

*Svi su tužna lica sa plačnim očima, vidiš na svakom koraku žene i nejaku decu.
Valjda ako mi nemamo sreće, neka tebe i tvoje spasi Bog svih nevolja da budete
našli puno zadovoljstva i sreće. To je moja poslednja želja.*

*Ah, ne mogu više da pišem. Oprostite što tako ukratko pišem. Sviju vas toplo
pozdravlja i šalje tople želje,
Ilijad"*

NOVI PAZAR – "ČIVUTSKI GRAD"

Početak 20. veka Ibarskom dolinom vodio je samo konjski put, koji su Turci za vreme Srpsko-turskog rata (1876–1877) nešto popravljali. Na više mesta duž Ibra vide se tragovi starog, "kraljevskog" puta. Nekada je ovaj put bio vrlo živ, što se moglo utvrditi po duboko usečenim paralelnim tragovima.¹⁶

Osim Zvečana, ima ostataka i drugih starih gradova, između ostalih, starog grada Galića, zvanog "Čivutan" ili "Čivutski grad", u Sočanici.

Na levoj strani, pri ušću Sočanske reke u Ibar, do samog grada "Čivutana", nalazi se ogromna masa šljake, koja iznenađuje prostorom i količinom. Iz grada je preko Ibra vodio kamen most, i on nazvan "Čivutan", čiji su se stubovi još mogli videti početkom 20. veka.¹⁷

Severno od grada "Čivutana" nalazi se tzv. "Savina stena", a još severnije, u polju dobravskom, nalazi se malo jezero, za koje se vezuju i pričaju bajke o nekakvoj aždaji, koja je stanovala u jezeru i svakog dana po nekom utvrđenom redu proždiralala momka ili devojkicu iz grada. Kraj jezera je bio i neki grob, za koji se govorilo da je u njemu pokopana ta ala-aždaja.

Avr. N. Popović donosi predanje o aždaji, kako ga je tri godine ranije, 1903. godine, u Sočanici pribeležio njegov bivši učenik Komnen Popović, svršeni bogoslov prizrenske Bogoslovije:

"U gradu 'Čivutanu', nazvanom tako po viru i ćupriji koju su nekada podigli Čivuti, živeli su sve sami neznabošci.

Za njihova doba, u onom jezeru, iza grada, živela je velika haždaja, koju su neznabošci - Čivuti - morali redom hraniti ljudskim žrtvama, i svakog dana davali su joj iz grada po jedno mlado ćeljade.

Jednom dođe red na neku devojkicu nekog siromaška, i ona ode ka jezeru, pa tu plačući stane očekivati čas, kada će se 'ala' pojaviti, da je živu proguta. Baš u tom trenutku, kada je devojkica očekivala svoj poslednji čas, naiđe od nekuda Sv. Sava, pa je stane tešiti i sloboditi da se ne plaši smrti, jer će je on spasti i 'alu' ubiti, a bezbožne stanovnike u gradu pokrstiti, ili rustiti 'alu' da ih sve istrebi. Devojkica se oslobodi i umiri, a Sv. Sava umoran od puta leže da se malo odmori, pa, dok se 'ala' ne pojavi, zamoli devojkicu da ga malo pobište. Naskoro 'atalasa se modričasto jezero i aždaja se pojavi; devojkica suzama svojim orosi po licu Sv. Savu, 'ojoj se odmah probudi, i štakom probode glavu aždaji, za tim protne joj uže kroz glavu, priveže konju za rep, pa je dovuče u grad.

6) Avr. N. Popović, "Gornji Ibar Srednjeg veka", *Godišnjica Nikole Čupića*, XXV, 1906, 189 (u daljem tekstu: Popović).

7) Popović, 218.

*Došavši u grad zatraži od bezbožnih gradana da se pokrste, ili, ako to ne učine, pustiće 'alu' da ih sve podavi. Čivuti bezbožni pristanu, te se svi pokrste, a Sv. Sava izvede 'alu' u polje i tu je ubije, čiji se grob i danas poznaje."*¹⁸

Od Novog Pazara, za pet časova hoda, stiže se na reku Ibar, koja utiče u Moravu. Ova je reka vrlo brza i svojim tokom delila je Bosnu od Srbije. Ibar se nekad prelazio čamcem ili na konjima. Bio je to put koji je vodio prema Nišu i dalje za Carigrad, preko Kosovske Mitrovice, Vučitrna i Prištine.

JEVREJI U NOVOM PAZARU

Jeni Bazar pominje se u hebrejskim izvorima još oko 1570. godine, kada su Jevreji dolazili na tamošnji panađur da prodaju i kupuju robu.¹⁹

I oko 1725. godine pominju se Jevreji u Jeni Bazaru.²⁰

U Novi Pazar stigli su Jevreji preko Dubrovnika. Dugo je Novi Pazar bio važna trgovačka ekspoziura Skadra, Dubrovnika, Splita i Venecije i bio je naseljen brojnim Dubrovčanima i "Mlečićima", koji su u gradu imali i svoju kapelu. Dubrovačka kolonija održala se u Novom Pazaru do sredine 18. veka.

Novi Pazar spalili su Austrijanci pod Pikolominijem 1689. godine (istovremeno kad i Skoplje), ali je ponovo izgrađen, da bi ga Karadorđe spalio već na početku Prvog srpskog ustanka.

Pravac kretanja Jevreja bio je: Dubrovnik, Sarajevo, Priboj na Limu, pa dalje preko reke Uvca. Bio je to veoma poznat karavanski drum, koji je vodio preko planine Rogozne u Novi Pazar i u Kosovsku Mitrovicu i dalje na istok, u Sofiju, Carigrad, i na jug, u Solun.

Najveći uspon doživeo je Jeni Bazar, koji se tada smatrao bosanskim gradom, od 16. do 18. veka, kada je brojao oko 60.000 stanovnika i kad su Turci izgradili puno škola, hanova i karavan-seraja. Brojni rudnici gvožđa doprineli su da se razvijaju zanati iz te struke.

Avram Kaskon (Gaskon) došao je 1719. u Dubrovnik iz Novog Pazara.²¹

Iz Novog Pazara doputovao je u Dubrovnik 1730, Jevrejini Behor Tolentino, a 1734. Samuel Franko sa ženom i dvoje dece. Isak Andelo išao je poslovno u Dubrovnik, 1734. godine iz Sjenice, a 1736. iz Novog Pazara. David Gabaj došao je u Dubrovnik iz Novog Pazara 1750. godine.

Dubrovački trgovac Giković imao je krajem 17. veka veliku zgradu u Novom Pazaru; ovu kuću je dao u miraz svojoj kćeri Mariji kada se udala za trgovca Bogašinovića. Posed se sastojao od kuće, malog "bezistana", bašte i posebnih putničkih odaja. Zgrada je bila od značaja za dubrovačke trgovce koji su putovali za Srbiju i Bugarsku, a trgovci koji su boravili u Novom Pazaru imali su ovde svoje svratište. Zemljište na kojem je posed bio podignut pripadalo je jednoj džamiji, koja je primala "mukatu" za teren. Međutim, Bogašinović je bio dužan

18) Popović, 219, 220.

19) *Response rabina Šmuela de Medine*, Solun 1594/98, Even haezer, pitanje 196.

20) Josef Molho, *Response Ohel Josef*, Solun 1756, pitanje 47.

21) Vuk Vinaver, "O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku", *Jevrejski alamanah*, 1959-60, 73: Državni arhiv Dubrovnika (DAD), Sanita 1.19 (u daljem tekstu: Vinaver).

novaca jednom sarajevskom trgovcu, Danonu. Kada je u Austrijsko–turskom ratu 1737. uništena dubrovačka trgovačka kolonija u Novom Pazaru, Bogašinović je pobegao od Turaka, pa su se izgubila dokumenta o zaduženju; ipak je vlada obećala da će celu sumu isplatiti. Kada se to odužilo, Danon i njegov prijatelj u Novom Pazaru Avram Levi rešili su da pokrenu stvar u Carigradu. Veliki vezir im je odmah izašao u susret i naložio bosanskom veziru da se ovim turskim podanicima isplati sav dug. Kuća u Novom Pazaru je zaplenjena, ali je Danon tapiju ustupio Dubrovniku, čija je vlada obećala da će platiti celi dug od 224 groša, i to nekom dubrovačkom prijatelju Danonovom.²²

Novi Pazar, tridesetih godina: jevrejska porodica, iz archive Ž. Lebl

Kuću je onda Bogašinović ostavio u nesledstvo zetu Budmaniju, a od 1751. držao je zgradu trgovac A. Kunić. Ovaj je zapostavio plaćanje naknade za teren Turcima i oni 1761. isteruju Kunićevog momka, koji je ipak nekako ostao sve do 1776. Dubrovačka vlada se uplašila da lokalne turske vlasti ne posegnu za ovom zgradom pod izgovorom da je vlasništvo "sarajevskog Jevrejina". Pored kuće nalazio se bezistan, na koji su polagali pravo i drugi trgovci. Posle dugih sporova, dobio je 1761. godine ključevce bezistana saraf novopazarskog paše Juda Levi, Jevrejina iz Novog Pazara.²³

Kako je u Dubrovniku dolazilo do sporova oko prava na zgradu, naslednici Miljkovići obratili su se jednom Jevrejinu da im bude zastupnik, da stanuje u zgradi, a od ostalih trgovaca da naplaćuje kiriju. David Levi je tada došao u

22) Vinaver, 75: DAD, Pismo iz Istambula od 15. 8. 1743, Acta 125/31649, Let. di lev. 75, 208.

23) Vinaver, 75: DAD, Div. foris 177, 262–263.

Dubrovnik i u ime oca i braće zvanično dobio ključeve 1777. godine. U toj zgradi on je stanovao sve do 1786, kada su neki Turci uspeali da dokažu da je zgrada vlasništvo lokalnog jevrejskog trgovca Judića, a od ovoga su je hteli oduzeti zbog navodno neplaćene kirije.²⁴

1807/8. bilo je u Novom Pazaru oko 15.000 stanovnika, od toga (po srpskim izvorima) 5.000 Turaka, 600 Cigana, 100 Jevreja, a ostalo su bili Srbi.

Do kraja Prvog svetskog rata živelo je u Jeni Bazaru 80 odsto Turaka, deset odsto Srba i isto toliko Jevreja.

Godina	Broj stanovnika	Broj Jevreja	
1913.	6.500	222	(Statistika)
1921.	11.185	207	isto
1931.	10.361	250	isto
1935/36.		265	(Jevrejski kalendar)
1937/38.		287	isto

1940. godine bilo je u Novom Pazaru i okolini 292 Jevreja: u Novom Pazaru 241, Sjenici 27, Dugoj Poljani deset, Tutinu devet, Raški pet duša.

Aprila i maja 1937. godine David Levi je posetio i Jevrejsku veroispovednu opštinu u Novom Pazaru i predao sledeći izveštaj Izvršnom odboru Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije:

Opšti podaci

JVO u Novom Pazaru je jedna od najbolje vođenih opština. Jedno stoga što ima na čelu čoveka koji je sklon naprednim shvatanjima, a drugo zato, što administraciju vodi stručno lice, jedan bankarski činovnik (koji je honorisan za svoj sekretarski rad, ali je u isto vreme i potpredsednik Opštine).

Kada sam u drugim mestima govorio o radu u toj Opštini i gotovosti opštinaru da doprinesu znatne žrtve za poboljšanje sveštenečke i veroučiteljske službe, rečeno mi je: da to dolazi otuda što Novi Pazar stoji više pod uticajem Bosne, gde je u manjim opštinama veoma razvijena svest opštinaru (na pr. Visoko, Rogatica, Višegrad itd.), dok u ostalim južnosrbijanskim opštinama još vlada stari mentalitet nasleđen od turskog vakta.

Sinagoga

Sinagoga im je starinska, ali uredna. Uz samu sinagogu (slično kao u beogradskoj eškenaskoj sinagozi) nalazi se jedna sala koja se upotrebljava za sednice i sastanke. Bogosluženje imaju svakoga dana, što takođe dokazuje povezanost članstva.

24) Vinaver, 75–76: DAD, Div. foris 193, 15. Pomenuti Judić je najverovatnije sin Jude Levija.

Pored sinagoge Opština ima neiskorišćen plac, koji se nalazi u glavnoj ulici. Želja je opštinaru da nekako dođu do para, pa da na tome placu podignu opštinski dom.

Groblje

Groblje se nalazi, takoreći, u samoj varoši. Opština je pristupila njegovu uređenju. Ono je sada sa jedne strane ograđeno kamenom ogradom, a sa drugih strana bodljikavom žicom.

Novi Pazar: Ostaci jevrejskog groblja, iz arhiva Ž. Lebl

raslih glava svega 49, od toga na selima 5; od 44 člana-varošana 3 su žene, a dvojica se toga dana nisu nalazila u mestu, tako da je ostalo njih 39. Od ovih je na zbor došlo 36 – što nesumnjivo predstavlja vrlo interesantan rekord.

U pogledu opštinskog rabinata, opštinska uprava je mišljenja da u obzir dolazi samo Skoplje.

O vremenu postanka Opštine nema podataka, ali grobova ima starih najmanje 200 godina, po čemu bi se mogao izvesti zaključak, barem približan, i o starosti Opštine.

Sinagoga koju sam napred spomenuo, zidana je 1857. godine, pod predsedništvom Hezkije Bahara – Čelebona.

U Novom Pazaru postoje tri jevrejska društva:

1. Društvo za podizanje novog jevrejskog hrama (Tavat anavim);
2. Dobrotvorno društvo "Tiferet bahurim";
3. Mesna cionistička organizacija – MCO."

Ni novopazarska opština nema tapije ni na jedno svoje imanje. Predočio sam im opasnosti kojima su izloženi ako stvari tako ostave i preporučio da to pitanje što pre regulišu.

S obzirom na to, što veći broj opština nema pitanje tapija uređeno (a neke su zbog toga imale i neugodnosti, na pr. Leskovac), mišljenja sam da bi bilo korisno da Savez tim opštinama da potrebna uputstva.

Povezanost opštinskog članstva došla je do izražaja i na zboru koji je održan 26. aprila 1937. Opština ima od-